

UDK 811.163.4'344:34"12"

Izvorni naučni rad

Amira TURBIĆ-HADŽAGIĆ (Tuzla)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

amira.turbic@untz.ba

FONETSKO-FONOLOŠKE OSOBITOSTI PRAVNIH DOKUMENATA IZ XIII STOLJEĆA

U radu se analiziraju fonetsko-fonološke osobitosti srednjovjekovnih pravnih dokumenata nastalih u 13. stoljeću, koji se danas čuvaju u Državnome arhivu u Dubrovniku. Fonetska je analiza pokazala: bilježenje poluglasa u skladu s normom staroslavenskoga jezika: *nъ, sъ, d(b)nъ, ô(tb)cb, konъcb*; vokaliziranje poluglasa u skladu s normom starobosanskoga jezika: *na, sa, danъ, bosanъskih*, te eliziju poluglasa: *vsî, ôd*; čuvanje *jata* kao grafičkoga morfema u skladu sa staroslavenskom normom: *anъdrêi, vsêmi, vsêi, ôbъkinê, vêki, starê, moê*, potom *jat* se reflektira u: *e* i *i* u skladu sa starobosanskom normom: *veruje, večъni, pridu*.

Ključne riječi: *pravni bosanskoćirilični dokumenti, zapadna bosanska ćirilica, fonetika, fonologija, staroslavenski jezik, starobosanski jezik*

Uvod

Danas se većina pravnih tekstova srednjovjekovne Bosne nalazi i čuva u Državnome arhivu u Dubrovniku dok se svi bosanskoćirilični pravni tekstovi iz 13. st. nalaze u njemu i korišteni su kao izvori u ovome radu: Povelja kneza humskoga Andrije Dubrovniku (1214–1217) *sign. bec_987*, Povelja bana Matije Ninoslava Dubrovniku – prije 1232. godine *sign. bec_992*, Povelja bana Matije Ninoslava Dubrovniku od 22. 3. 1240. *sign. 7. 3. (Diplomata et acta) 13. st. br. 256/2*, Povelja kneza humskoga Andrije Dubrovniku (1247–1249) *sign. bec_988*, Pismo kneza Črnomira Dubrovniku (1252–1254) *sign. 7. 3. (Diplomata et acta) 13. st. br. 216*, Povelja humskoga župana Radoslava Dubrovniku od 22. 5. 1254. *sign. 7. 3. (Diplomata et acta) 13. st. br. 213*. Ove povelje i jedno pismo pripadaju bosanskoćiriličnim pravnim tekstovima koji pružaju građu za proučavanje historije, pravne historije i jezika. U radu se ispituju fonetsko-fonološke osobitosti sastavljene od elemenata dvaju sistema: staroslavenskoga i starobosanskoga.

Fonetsko-fonološke se osobitosti bosanskoćiriličnih tekstova iz 13. stoljeća uspoređuju s istim tekstovima koji su nastali u 12. te u 14. i 15. stoljeću. Sačuvani originalni bosanskoćirilični pravni tekstovi iz 13. stoljeća zrcale autentično stanje bosanskih idioma koji su imali svoj jezični prostor u srednjem vijeku. Stoga će fonetsko-fonološke osobitosti bosanskoćiriličnih pravnih tekstova staroslavenskoga jezika biti prinos u proučavanju bosansko-ga jezika. Tekstovi iz 13. stoljeća su uglavnom razumljivi današnjem govorniku štokavskoga narječja. Pravne srednjovjekovne tekstove 13. st. razvrstali smo na: povelje (**P**) i pisma (**Pi**); prvi broj pored kratice označava broj teksta, a drugi broj redak originala navedenoga klasificiranog teksta u kojem se nalazi primjer. Vlastita imena, prezimena i imena svih hidronima i toponima navode se u latiničnoj transliteraciji malim ili velikim slovima a koja su tačno prenesena iz originala. Potvrđeni se oblici navode samo jednom, kad se pojavljuju prvi put u tekstovima, i bez broja potvrda.

Poluglasi i refleksi poluglasa

U bosanskoćiriličnim tekstovima na ortografskoj razini **poluglas pisari nerijetko bilježe u skladu sa normom staroslavenskoga jezika:**

- a) u osnovama **glagola, imenica, pridjeva, brojeva i zamjenica:** *ja smь*¹ **P** 4₁₉, *d(ь)нѣ*² **P** 4₁, *ô(ть)сь* **P** 2₇, *ljubъvê* (< stsl. *ljubъve*) **P** 4₇, *dubrovъčьkomu* **P** 2₃, *dubrovъčьkimь*³ **P** 2₄₋₅, *тънкъ коньсь* (< stsl. *тънкъ коньсь*) **P** 2₁₃, *тънкъ коньсь* **P** 5₁₅, *bos(ь)ньски* (< **Восъна* /

¹ Belić tvrdi da je glagol *jesam* imao trojake oblike: *jesam – sam – iêsam*, koji su naslijeđeni od zajedničkoslavenskog jezika i da su se enklitički oblici u štokavskim spomenicima nalazili od kraja 13. stoljeća (Belić 1960: 36). Za sekundarni poluglas Vuković tvrdi „ako se je poluglas u slabom položaju nalazio iza sonanta, on je, u procesu iščezavanja, u jačem stepenu vokalizovao svoj prethodni sonant: (...) glagolski oblik *jesmь... > jesьm > jesam*“ (Vuković 1974: 39). Isp. i: Ivić & Grković 1971.

² Prema Vukoviću imamo primarni uvjet za jaki položaj poluglasa pod akcentom u jednosložnoj riječi, dok Rešetar (1921) u svojoj studiji navodi: „Za takve jednosložne oblike stvar je dakle sasvim jednostavna i jasna: prasl. *дѣнь* nije u našem jeziku /a ni u kojem drugom slavenskom/ postalo *dn* u koje se je pak umetlo *a* što je, ne zna se otkuda, priteklo u pomoć da bi se reč mogla lakše izgovoriti, nego je dabome vokal u prvome slogu ostao i pomalo se meňao.“

³ „...Dubrovnik (Dalmacija), koji se sudeći po etniku i ktetiku zvao najprije Dubrov (a, -o) + -ac: Dubrovčanin, Dubrovka, Dubrovkinja...“ (Skok 1971: 449), a „u latinskim izvorima grad se naziva *Ragusium* (*Rhacusium*); naziv potječe vjerovatno još iz ilirskog doba. Uporedo s time već u najstarijim sačuvanim srpsko-hrvatskim izvorima javlja se i slavenski naziv *Dubrovnik*, koji potječe od staroslavenskoga *dabr’ – dubr’* (dub, stablo – dubrova, dubrava), označavajući, vjerojatno, da je grad nastao u šumom bogatu kraju“ (Rogić 1958: 124).

- Bosъna; pridjev na -ъsk) P 4₂, dubrovčьkoga P 4₆, dubrovčьkomu P 4₉, dubrovčьkimъ P 4₂₁, Vъsi P 4₂₇.
- b) **u prijedlozima:** въ P 2₁; къ P 4₃, ѡдъ P 4₁₁, предъ P 4₁₆, ѡдъ /pet puta u 25. redu/ P 4₂₇, съ svoioвъ P 4₁₁, съ svoimi P 4₂₈; въ P 5₁, съ svoimъ, съ svoimi P 5₁₀.

U primjeru *тънкъ* (< stsl. тънѣкъ) dolazi do izjednačavanja poluglasa, a u primjeru *коньсь јер* (*ь*) stoji u skladu sa staroslavenskom normom. Zadržavanje poluglasa u jakome položaju pokazuje da pisar poznaje normu staroslavenskoga jezika.

Poluglasi se vokaliziraju, što je u skladu sa normom starobosanskoga jezika:

- a) **u osnovama pridjeva:** bosenъski P 4₈.
- c) **u nom. sg. zamjenica:** та (< stsl. тѣ) P 4₂₂.
- d) **u prijedlozima imamo** primarno otvorene završne slogove u kojima se poluglas vokalizira: на (<нѣ) P 4₁₉, на P 5₁₆.

Belić (1958) u svojoj studiji *Periodizacija srpskohrvatskog jezika* peti period smješta u vrijeme od 13. do kraja 14. stoljeća i u njemu zamjenu poluglasa *ь* vokalom *e* vezuje za kajkavske govore, a u svojoj *Istoriji srpskohrvatskog jezika* (Fonetika 1960) navodi da u svim dijalektima od najstarijih vremena imamo jedan poluglasnik koji u različitim krajevima ima i različite izgovore: u dubrovačkim poveljama ponekad ъ>е, „ali je jasno da takvo pisanje predstavlja samo približan izgovor dotičnog kraja u to vreme“ (str. 82), a Povelju je Matije Ninoslava iz 1240. godine najvjerojatnije pisao dubrovački anonimni pisar koji je prema Čremošnikovim (1948) istraživanjima napisao još niz dubrovačkih, srpskih, bosanskih i drugih povelja, a refleks *poluglasa* u *e* prema Beliću je osobit za dubrovačke povelje. Bošković konstatira da primjere sa *a* umjesto poluglasnika u ćirilskim spomenicima nalazimo „kasnije – prvi put u jednoj povelji Stevana Dečanskog iz 1326: дѣжан, dubrovačkimъ“; (Bošković 1968: 43) dok A. Peco zapaža da „u Bosni se ova promjena mogla vršiti i nešto kasnije. (...) vokalizacija se mogla vršiti pred kraj XIV ili početkom XV vijeka. Bez ikakve sumnje i za ovu promjenu u našem glasovnom sistemu (mислећи na hs/sh jez. područje, istakla A. T-H) vrijedi“ (...) da „vrijeme ovih glasovnih promjena ne mora biti istovremeno sa nastankom pisanih spomenika u kojima su te promjene zasvjedočene. Govorna riječ uvijek je prednjačila svojoj pisanoj varijanti“ (Peco 1989: 68).

Dalje, Ivić & Grković (1971) tvrde da: „tražeći prve primere zamene poluglasa u zbirci dokumenata vezanih za Dubrovnik, pregledali smo situaciju u svim tekstovima Stojanovićeve zbirke do kraja XIV veka i došli do sledećih rezultata. Prvi datirani spomenik u toj zbirci za koji znamo izvesno

da je napisan sa primerima za *a* mesto poluglasa je povelja bosanskog bana (kasnijeg kralja) Tvrtka iz 1375. god.“, ali prema dosadašnjim saznanjima, na osnovi uvida u originalne rukopisne ćirilične i bosanične pravne tekstove srednjovjekovne Bosne i njihove minuciozne transliteracije, poluglas *jer* se reflektira u *e* i *a* u Povelji bana Matije Ninoslava od 22. 3. 1240. godine: dakle, u prvoj polovici 13. stoljeća.

U 14. i 15. st. nalazimo zadržavanje poluglasa u svim vrstama riječi, te u brojevima i vremenskim priložima: *ed(b)na*, *nikbdare* (<*nikbda*, *nikbgda*). Naporedo sa zadržavanjem poluglasa dolazi i do njegove vokalizacije uvijek u *a* u jakome položaju, ali sa zadržavanjem *b* na kraju riječi (*danb*, *sabludamb* < *sɔbljudati*, *sɔbljusti*, *bosanbskom̃*, *bosanbscim̃*, *dohodakb* (< *-ɔkb*), *sa*, *na*, *va*, *kadi* < stsl. (*ni*)*kɔda*) u skladu s normom staroslavenskoga jezika. Dalje, u kasnijim stoljećima poluglas *jer* se ispušta na kraju riječi što je u skladu sa normom starobosanskoga jezika (*bosanbskih*) pa možemo govoriti o supostojanju dviju normi: staroslavenske i starobosanske. Razlika poluglasa u frekvenciji pojavljivanja leži u činjenici njegova pismenoga realiziranja na kraju riječi.

Poluglasi se elidiraju:

a) u imenicama, prijedlozima i zamjenicama: zdravie P 3₉, s vami, s vašimi P 2₈, s vašim̃ P 2₁₄, dubrovčkom̃ P 5₄, s moimi P 5₁₋₂, s vami P 5₇, s vašimi P 5₈, s vašim̃ P 5₁₆₋₁₇, ôd P 5₂₀; vsi P 2₁₆. I u kasnijim stoljećima tekstovi srednjovjekovne Bosne pokazuju starobosanske osobitosti naspram staroslavenskih: ô, od, k, š, vašim, vsake.

Poluglasi se u bosansko-humskim poveljama bilježe istim znakom *b*, koji je postao karakterističan znak u redakciji staroslavenskih spomenika.

U poveljama iz 13. st. poluglasi se, iako nisu u jakome položaju, čuvaju i preovladavaju u odnosu na riječi koje se pojavljuju bez poluglasa, što s jedne strane odražava vezanost za tradiciju i udaljenu staroslavensku podlogu, a na drugoj strani pretpostavljamo prisustvo obrazovanosti pisara. Sam čin dvojstva pisarskoga bilježenja *jera*: dosljedno bilježenje u slaboj poziciji (na kraju riječi) na jednoj strani a zatim na drugoj strani njegovo ispuštanje, navodi nas na pretpostavku dvojne „pisarske manire“ – staroslavenske (tradicijske) i starobosanske (savremene).

Refleksijata

Prva sačuvana povelja, Povelja Kulina bana, koju danas baštinimo ne može nam puno reći o glasovnoj vrijednosti *ê*, jer je „sačuvana stara situacija do 12. stoljeća sa izvjesnim tendencijama daljeg razvitka“ (Vuković 1974:

57), dok povelje nastale poslije 1189. osim ortografske vrijednosti *ê* imaju i njegove reflekske, kako etimološke tako i morfološke.

U poveljama iz 13. st. najbrojniji su primjeri u kojima se čuva *jat* kao grafički morfem u skladu sa staroslavenskom normom na svome etimološkome mjestu u svim morfemskim pozicijama i rjeđe u nastavcima, zato što je staroslavenski jezik ovim tekstovima temeljni jezični sloj: анѣдрѣи, всѣми, всѣи, ѡбѣкинѣ, вѣки, старѣ, моѣ, всѣхъ, чловѣкъ, мѣсто, прѣступлѣу **P 2**; лѣто, урлѣчениѣ, хѣтѣниѣ, ѡрѣкинѣ, градѣскѣ, сѣ, лѣубѣвѣ, вѣлики, сѣ, вѣсѣ, муѣн, (зѣ)лѣ, срѣдѣченѣ, лѣубѣвѣ, вѣсакѣ, десѣѣине, нѣкерѣ, правѣнѣ, разѣратѣтѣ, кралѣмъ, послѣ, нѣкторѣ, вѣрује, нѣкакѣрѣ, родѣперѣ, годѣ, серѣнѣ, книгѣ, нѣкѣрѣ, *ê* **P 4**.⁴

Na početku riječi i iza vokala *jatom* se označava glasovna sekvenca /ja/: ѡtvorena zemla моѣ **P 2**₉, *ê* **P 2**₁, ali i u 12. te u 14. i 15. stoljeću često su pisari koristili ovaj postupak pisanja. Dalje, iza vokala umjesto *jata* imamo bilježenje sekvence *ja*: пријателомъ **P 4**₃. S obzirom da pisari *jat* ponekad razumijevaju kao glas e-tipa, pišu ga na mjestima gdje mu po etimologiji nikad nije bilo mjesto: A. jd. i u лѣубѣвѣ (< stsl. лѣубѣвъ) **P 4**₇, L. jd. ^{u srѣдѣченѣ} лѣубѣвѣ (stsl. < срѣдѣченѣ лѣубѣве), G. jd. ^{best} вѣсакѣ (< stsl. вѣсѣјакѣ) **P 4**₁₄.

U štokavskome narječju osnovni refleksi *jata* jesu: ikavski - *ê* > *i*, (i) jekavski - *ê* > *ije*, *je* i ekavski - *ê* > *e*.

U *e* reflektira se *jat* u slijedećim primjerima:

- u pridjevima:** вѣѣни (< вѣѣнь) **P 4**₇, верѣни (< stsl. вѣрънь) **P 6**₈.
- u imenicama:** veka (< вѣкъ) **P 4**₁₁, веронъ (< вѣра) **P 4**₁₂, веромъ **P 4**₁₅, деломъ **P 4**₂₃, веки **P 4**₂₃, u веки **P 4**₂₄, детъ (< дѣти) **P 4**₂₅, ѡбетованѣ (< обѣтъ; обѣѣнанѣ) **P 4**₂₈, ^{nekoj} пленъ (< плѣнь) **P 6**₂₇.
- u prijedlogu:** предъ (< прѣдъ) **P 4**₂₂.
- u priložima:** dokole (< stsl. dokoli/dokolê) **P 6**₁₀.
- u glagolima:** veruje (< вѣровати) **P 4**₂₁, реѣи (< рѣѣити) **P 4**₂₄.

U riječi зѣлѣди (< stsl. злѣдъ) vokal *ê* se reflektirao u vokal *e*, kad se prema Beliću (1960: 90) „u bosanskim poveljama XII i XIII v. – održava razlika između *e* i *ê*.“

H. Kuna (1977: 153–166) tvrdi da je sporadična pojava primjera napisanih u skladu sa grafijskom školom Sv. Save i da oni pripadaju kasnijem periodu kao povremeno ugledanje pojedinih pisara zbog jačega utjecaja iz Srbije. Budući da se u poveljama susrećemo i sa tipičnim čakavskim ekavizmima (imenica *zled*, prijedlog *pred*).

⁴ Nap.: Ekscerpirali smo samo dio primjera sa etimološkim bilježenjem *jata*, isti ili drugi primjeri pojavljuju se u Povelji Kulina bana iz 12. st., ali i u kasnijim stoljećima srednjovjekovnog perioda.

Ikavski refleks jata u dugom i kratkom slogu:

a) u glagolima:

pride **P** 2₁₀, pridu (< prēidō, prēhoditi) **P** 2₁₄; pridohъ **P** 4₃, pridu **P** 4₁₉; pride **P** 5₁₂, pridemo **P** 5₁₆.

Zastupljeni su ekavski i ikavski refleksi jata u korijensko-leksičkim i prefikslnim morfemima gdje se ekavizmi javljaju prema staroslavenskoj normi, a ikavizmi pod utjecajem narodnih govora prema starobosanskoj normi. Dominacija ekavskih likova nad ikavskima bit će izmijenjena u korist ikavskih i ijekavskih likova u kasnijim stoljećima.

Budući da se radi o starim administrativno-pravnim tekstovima, imamo posvjedočeno i (ne)etimološko bilježenje jata kod imenica: *listovi*, *Dubrovnik* i *dijak*: *lêstove*, *dubrovnêkomъ* i *dêêkъ* u Povelji kralja Stjepana Ostoje Dubrovniku od 20. 11. 1398. godine – naspram istih imenica koje se u poveljama pojavljuju u slijedećim oblicima od 12. do 15. stoljeća: *listu*, *diêkъ*, *dubrovnîkъ*, *dubrovnîka*, *dubrovnika*, *dubrovníkomъ*, *Dubrovniku*. Čin pisarskoga bilježenja jata navodi nas na zaključak da se pisarski zanat učio i njegovao.

Refleksi nazala i jerija (y)

Rano dolazi do denazalizacije nazala (q > u, ę > e) i prijelaza y > i. U bosanskoćiriličnim srednjovjekovnim tekstovima iz 13. stoljeća grafemom *ê* se označava izgovor /ja/ u postvokalnoj poziciji: *priêti* **P** 3₅. Ova leksema čuva „okamenjen trag vrlo starog sloja zapadne štokavštine“ (Nakaš 2010: 209).

Grafem *jeri* se zadržava kao u staroslavenskome jeziku: *hlmsъky* **P** 2₂, *vlastely* **P** 2₂, *s(ve)ty* **P** 2₁₆, ali ga pisari bilježe i sa zamijenjenim grafemom *i* u skladu sa normom starobosanskoga jezika: misli (g. sg.) **P** 4₁₂, *s(ve)ti* **P** 4₂₇. Malobrojni potvrđeni slučajevi i u osnovama i u nastavcima pokazuju da se *i* ne razlikuje od primarnoga *y*.

*Slogotvorni r i l*⁵

Slogotvorni glasovi *r* i *l* mogli su imati dvostruku ulogu u jeziku: samoglasničku – u položaju između dvaju suglasnika i suglasničku – u svim drugim pozicijama.

Slogotvorno je *l* u skladu sa staroslavenskom tradicijom očuvano neizmijenjeno: *klъnu* se **P** 2₃, ne isplъnena **P** 2₁₁, *hlъmъski* **P** 5₁, *klъnemo* se **P**

⁵ U najstarijim poveljama bosansko-humskog tla imamo sonantno *r* i *l* koji se bilježe sa poluglasom ili bez njega.

5₃, neispr̃nena P 5₁₃, sũ hl̃mlane P 5₁₉, vl̃ksanikъ P 5₂₅, vl̃kmirikъ P 5₂₆, vl̃kovikъ P 5₂₈, hl̃mъskago P 6₃, bul̃garъskimъ P 6₁₉₋₂₀, hl̃mъsko P 6₂₉ ili se javlja sa popratnim samoglasnikom *e*: kel̃nemo P 4₈, kel̃nu P 4₃₀, helmъsko, he[l̃]mъski. Pi 1₃₅, te zamijenjen suglasnikom *v*: svobodъno Pi 1₃₀.

Neizmijenjeno se slogotvorno *r* u srednjovjekovnim bosanskim dokumentima čuva u 12. stoljeću u imenicama i glagolima s poluglasom *jer*: k̃r̃vašu, sr̃b(dъ)cemъ, k̃r̃stitela, dr̃žati. Staroslavenska se norma zadržava i u 13. stoljeću: kr̃(ъ)stъ P 2₆, m̃irъ P 2₇, vr̃hъ P 2₁₄, sr̃bblinъ P 3₇, sr̃bblina P 3₈, sr̃b(dъ)cemъ P 4₁₁₋₁₂. Dalje, slogotvorno *r* i *l* također je zabilježeno grafemom *r* i *l* bez popratnoga poluglasa: krstъ P 4₁₀, držimo P 1, hl̃mъskago P 6₃, hl̃mъsko P 6₂₉ ali se javlja i sa popratnim samoglasnikom *e* kao znak govorne situacije: tverъdi P 4₁₂, serblinъ P 4₂₁, serblina P 4₂₁, serblinu P 4₂₂, tverъdъ P 4₂₅, tverъdo P 4₂₅. Posebno je u 14. i 15. stoljeću slogotvorno *r* češće u upotrebi s popratnim samoglasnikom *e*: Serъblemъ, merъsko što je znak oponašanja govora.

Finalno *l*

Finalno *l* se čuva u bosanskim srednjovjekovnim tekstovima iz 13. stoljeća: klelъ P 3₃, uzelъ P 4₂₈, hotêlъ Pi 1₂₀, moglъ P 6₁₆, klelъ P 6₄₀, ali se u 14. i 15. stoljeću suglasnik *l* vokalizira na kraju sloga i na kraju riječi u *o* ili *u*: rapaiô (< lat. Raphael, grč. ← hebr. rēphāēl), vlastêo (gen. pl.), humъsci, donimъ, dužanъ (< dl̃žnъ), dužnê, dužnêi, dugъ (< dl̃gъ), duga; homъsci, donimъ, vlastêo (gen. pl.), cio (< cêlъ), homъsci, donimъ.

Pokretni /fakultativni vokali

Prema Beliću (1960: 97) pokretni vokali su se razvili na kraju riječi. U bosanskoćiriličnim pravnim tekstovima iz 13. st. pokretne vokale nalazimo kod veznika doku P 2₁₃ i pridjeva: samoga P 4₂₅, dubrovъčkoga P 4₆, a u kasnijim stoljećima srednjovjekovlja i u zamjenicama i prijedlozima: vsakomu, našъ(e)ga, našetu, virъnomu, počtenomu, slavnoga, beza, ôda.

Kontrakcija samoglasnika

Kontrakcije samoglasnika zastupljene su u oblicima **upitno-pridjevske zamjenice** ki (< ky < kyi) P 4₂₇; u **glagolima**: pride (< priide, 3. l. sg. prez. i aor.), pridu (3. l. sg. prez.) P 2₁₄, pridohъ (1. l. sg. aor.) P 4₃, pridemo P 5₁₆ i **prijedložno-pridjevskoj sintagmi**: bezъle (< bez + zъlъ) P 4₁₂. I u kasnijim su stoljećima zastupljene kontrakcije, posebno u upitno-pridjevskim zamjenicama.

Asimilacija

Provođene se asimilacijske promjene u živom govoru bilježe i u tekstovima srednjovjekovne Bosne.

Prijedlog *s* ispred zvučnoga suglasnika u tekstovima iz 13. st. jednači se prema zvučnosti u *z*: zde (< sьdê) P 4₇, zdê P 5₃, zdravie (< sьdravie) P 3₉. U kasnijim stoljećima srednjovjekovnih tekstova imamo primjere asimilacije po zvučnosti za koju Kuna kaže da se može vršiti „i unutar riječi i u sklopu akcenatske cjeline, upravo proklitike s riječju na koju se naslanja“ (Kuna 1961: 142): *z banomъ*, *z bratъiômbъ*, te do asimilacije dolazi i u pridjevima: lupko, kripko; glagolima: isplati; i u prijedložno-pridjevskoj sintagmi: od slavnoga.

Novo jotovanje

Neizvršeno novo jotovanje pokazuje čuvanje zapadnoštokavskih jezičnih osobitosti u bosanskoćiriličnim tekstovima iz 13. stoljeća, pa imamo zabilježene primjere: zdravie P 3₉, pride P 2₁₀, pridu P 2₁₄, pridohъ P 4₃, pridemo P 6₂₃, hъtênie P 4₂, hъtenie P 6₄, vladanie P 4₁₃, ôbetovanie P 4₂₈, poide P 2₁₃.

Prva palatalizacija

Od triju palatalizacija najviše posebnosti prema starijem stanju pokazuje prva palatalizacija. U riječima kada se velarni suglasnici nađu ispred *i*, *e*, *ь*, *ê* i *ę* dosljedno se sprovodi palatalizacija: b(o)ž(e) P 3₉, azъ rabsъ : b(o)ž(i)i P 3₁, b(o)ž(i)je. P 4₃, po milosti b(o)ž(i)e P 4₈, i u s(ve)ta b(o)ž(i)ja P 4₁₀.

Djelovanje prve palatalizacije najfrekventnije je u imeničkoj i pridjevskoj paradigmi.

Supstitucija konsonanta f sa p

Korpus pokazuje konsonant *f* u medijalnoj poziciji: Sьfinaръ P 4₅, a koji se „inače izgovara u stranim rečima i znači da je u takvom položaju dobijeno iz stranih jezika“ (Belić (1960: 109–110)). Dalje, Belić tvrdi da se konsonant *f* rijetko razvija u dijalektima i nalazimo ga samo supstituiranoga sa *p* kod stranih riječi: stêpkovikъ P 4₂₀. U bosanskoćiriličnim srednjovjekovnim dokumentima dolazilo je do kolebanja prilikom supstitucije etimološkoga *f* sa *p* kod imena Stjepan: bos. Stjepan < lat. Stêphānus < grč. < Στέφανος, tj. etimološko *f* supstituiralo se sa konsonantom *p* u 13. stoljeću, a u kasnijim stoljećima se zadržavalo: Stefanъ (14. st.), ufajučihъ, stefanъ, Ćefanъ (15. st.) ili supstituiralo

sa *p*: stêpanomъ, rapaiô / lično ime Rafael < *lat.* Raphael, *grč.* ← *hebr.* rēphāēl, Stipанъ (14. st.), stipoeviъ, stipанъ, Steпанъ, Stipana (15. st.).

Zaključak

Rezultati fonetsko-fonoloških istraživanja srednjovjekovnih pravnih dokumenata nastalih u 13. st., koji se danas čuvaju u Državnome arhivu u Dubrovniku, pokazuju da je u proučavanome korpusu riječ o jeziku bosanske redakcije staroslavenskoga jezika ili o bosanskome staroslavenskom jeziku.

U bosanskoćiriličnim tekstovima na ortografskoj razini poluglas pisari nerijetko bilježe u skladu sa normom staroslavenskoga jezika: *ô(tъ)сѣ, d(ъ)нѣ, тѣнѣ конѣсѣ, Vъsi, вѣ, кѣ, ôдѣ, предѣ*. Pisari poluglas bilježe istim znakom *ѣ*, koji je karakterističan u redakciji staroslavenskih spomenika, te se vokaliziraju i elidiraju prema normi starobosanskoga jezika: *bosenъski, ta, na / ôd, s, vsi*.

Jat se bilježi kao grafički morfem u skladu sa staroslavenskom normom: *анѣдрѣи, всѣми, всѣи, ôбѣkinѣ, вѣки, starѣ, моѣ, vsѣхѣ, чловѣкѣ, мѣсто, лѣто*, a u skladu sa starobosanskom normom reflektira se u *i* početkom 13. stoljeća: *pridoхѣ, pridu*.

Grafem *jeri* pisari bilježe u skladu sa normom staroslavenskoga jezika: *hlmsъky, vlastely* i zamjenjuju ga grafemom *i* u skladu sa normom starobosanskoga jezika: *misli, s(ve)ti*. Slogotvorni glasovi *r* i *l* mogli su imati dvostruku ulogu u jeziku: samoglasničku – u položaju između dvaju suglasnika i suglasničku – u svim drugim pozicijama.

Kontrakcije samoglasnika zastupljene su u oblicima upitno pridjevske zamjenice *ki*, u glagolima: *pride, pridu, pridohѣ, pridemo* i u prijedložno-pridjevskoj sintagmi: *bezъle*.

Provođene se asimilacijske promjene u živom govoru bilježe i u tekstovima srednjovjekovne Bosne: *zde, zdravie*.

Neizvršeno novo jotovanje pokazuje čuvanje zapadnoštokavskih jezičnih osobitosti u bosanskoćiriličnim tekstovima iz 13. stoljeća: *hъtenie, ôbetovanie, poide*.

Djelovanje prve palatalizacije najfrekventnije je u imeničkoj i pridjevskoj paradigmi: *b(ož)e, b(o)ž(i)e*. Etimološko se *f* supstituiralo sa konsonantom *p* u 13. stoljeću.

Izvori:

- Povelja kneza humskoga Andrije Dubrovniku (1214–1217) **P 2**
Povelja bana Matije Ninoslava Dubrovniku – prije 1232. godine **P 3**
Povelja bana Matije Ninoslava Dubrovniku od 22. 3. 1240. **P 4**
Povelja kneza humskoga Andrije Dubrovniku (1247–1249) **P 5**
Pismo kneza Črnomira Dubrovniku (1252–1254) **Pi 1**
Povelja humskoga župana Radoslava Dubrovniku od 22. 5. 1254. **P 6**

Literatura:

- Belić, Aleksandar, *O prirodi jezika i jezičkom razvitku*, Beograd, 1958.
- Belić, Aleksandar, Periodizacija srpskohrvatskog jezika, u: *Južnoslovenski filolog*, XXII, Beograd, 1958, str. 1–15.
- Belić, Aleksandar, *Osnovi istorije srpskohrvatskog jezika*, Fonetika, knj. I, Beograd, 1960.
- Bošković, Radosav, *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika*, Fonetika, knj. I, Beograd, 1968.
- Brozović, Dalibor, O rekonstrukciji predmigracionog mozaika hrvatskosrpskih dijalekata, *Filologija*, Knj. 4, Zagreb, 1963, str. 45–55.
- Čigoja, Brankica, *Najstariji srpski ćirilski natpisi. Grafija, ortografija i jezik*, „Čigoja“, Beograd, 1998.
- Čremošnik, Gregor, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija, sv. III, Sarajevo, 1948.
- Čremošnik, Gregor, Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka II, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija, sv. IV–V, Sarajevo, 1950.
- Čremošnik, Gregor, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija, sv. VI, Sarajevo, 1951.
- Damjanović, Stjepan, *Staroslavenski jezik. Četvrto, popravljeno i dopunjeno izdanje*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2003.
- Damjanović, Stjepan, *Slovo iskona*, Staroslavenska/starohrvatska čitanka, Matica hrvatska, Zagreb, 2002.
- Damjanović, Stjepan, Jurčević, Ivan, Kuštović, Tanja, Kuzmić, Boris, Lukić, Milica, Žagar, Mateo, *MALI staroslavensko-hrvatski rječnik*, Matica hrvatska, Zagreb, 2004.
- Daničić, Đ., *Istorija oblika srpskoga ili hrvatskoga jezika do svršetka XVII vijeka*, Državna štamparija u Biogradu, 1874.
- Dizdar, Mak, *Antologija starih bosanskih tekstova*, Sarajevo, 1997.

- Đorđić, Petar, *Istorija srpske ćirilice, Paleografsko-filološki prilozi*, Beograd, 1971.
- Enciklopedija Jugoslavije, Bje–Crn, sv. 2, Zagreb, 1982.
- Gabrić-Bagarić, Darija, Crkvenoslavensko i narodno u bosansko-hercegovačkim epigrafskim spomenicima od 12. do 18. st., u: *DRUGI Hercigonjin zbornik / uredio Stjepan Damjanović*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1989.
- Gošić, Nevenka, Sto pedeset godina publikovanja i proučavanja Povelje bana Kulina, u: *Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina (1189–1989)*, ANUBiH, Posebna izdanja, Knjiga CX; Odjeljenje društvenih nauka, knj. 23, Sarajevo, 1989, str. 45–59.
- Hamm, Josip, *Staroslavenska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, 1958.
- Hamm, Josip, *Staroslavenska čitanka*, Školska knjiga, Zagreb, 1960.
- Ivić, Pavle, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*, Matica srpska, Subotica, 1985.
- Ivić, Pavle, *Sudbina poluglasa u srpskohrvatskom jeziku*, Književnost i jezik, Knj. XIV, sv. 2–3, Beograd, 1972, str. 6–11.
- Ivić, Pavle, Grković, M., *O počecima zamene poluglasnika sa a u ćirilskim spomenicima*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, XIV/I, Novi Sad, 1971.
- Ivšić, Stjepan, *Slavenska poredbena gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, 1970.
- Jahić, Dževad, *Ijekavskoštakavski govori istočne Bosne*, Institut za jezik, Sarajevo, 2002.
- Jakanović, Vlado, Bosanska kancelarija, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 2, Zagreb, 1956.
- Jakanović, , Državna organizacija, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 2, Zagreb, 1956.
- Kalajdžija, Alen, Prilog terminološkom određenju starobosanskoga jezika, *Istraživanja*, br. 5, časopis Fakulteta humanističkih nauka, Mostar, 2010.
- Krstić, Kruno, Latinitet kod Južnih Slavena, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 5, Zagreb, 1962.
- Kuna, Herta, Administrativno-pravni spisi, u: *Starija književnost*, Knj. I, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1974.
- Kuna, Herta, Srednjovjekovna bosansko-hercegovačka književnost, u: *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini. Od najstarijih vremena do 1918. godine*, IRO „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1982.
- Kuna, Herta, Istorija srpskohrvatskog literarnog jezika u krugu dijahronih disciplina serbokroatistike, *Književni jezik*, god. 16, br. 1, Sarajevo, 1987, str. 31–36.

- Nakaš, Lejla, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2010.
- Nikolić, Svetozar, *Staroslovenski jezik I. Pravopis – Glasovi – Oblici*, treće izdanje, Naučna knjiga, Beograd, 1984.
- Nikolić, Svetozar, *Staroslovenski jezik II. Primeri sa rečnikom*, Naučna knjiga, Beograd, 1973.
- Pavlović, Milivoj, *Primeri istorijskog razvitka srpskohrvatskog jezika*, Naučna knjiga, Beograd, 1956.
- Peco, Asim, Povelja Kulina bana u svjetlosti štokavskih govora XII i XIII vijeka, u: *Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina, 1189–1989*, ANUBiH, Posebna izdanja, knjiga XC, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 23, 1989.
- Peco, Asim, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd, 1985.
- Popović, Ivan, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, Novi sad, 1955.
- Rački, Franjo, Najstarija hrvatska ćirilicom pisana listina, *Starine JA*, XIII, 1881.
- Radojičić, Sp. Đorđe, Ćirilica, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 2, Zagreb, 1956.
- Radojičić, Sp. Đorđe, Hvalov zbornik, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 4, Zagreb, 1960.
- Raukar, Tomislav, O problemu bosančice u našoj historiografiji, *Izdanja Muzeja grada Zenice*, sv. 3, 1973, str.103–144.
- Rešetar, Milan, *Sekundarni poluglas u srpskohrvatskom književnom jeziku*, Prilozi za književnost, istoriju, jezik i folklor, knj. 1, Beograd, 1921, str. 238–251.
- Rogić, Pavle, Jedna isprava, pisana bosančicom u Senju 1720, *Filologija*, 3, Zagreb, 1962, str. 137–142.
- Rogić, Veljko, Dubrovnik. Geografija, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 3, Zagreb, 1958, str. 123–126.
- Silić, Josip, Pranjković, Ivo, *Gramatika hrvatskoga jezika : za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.
- Skok, Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–III, JAZU, Zagreb, 1971–1973.
- Stojanović, Ljubomir, *Stare srpske povelje i pisma. Dubrovnik i susedi njegovi*, knj. I, Prvi deo, Srpska manastirska štamparija, Beograd – Sremski Karlovci, 1929.
- Stojanović, Ljubomir, *Stare srpske povelje i pisma. Dubrovnik i susedi njegovi*, knj. I, Drugi deo, Srpska manastirska štamparija, Beograd – Sremski Karlovci, 1934.

- Rudolf, Strohal, Vokalizacija glasa „l“ u hrvatskom jeziku, *Nastavni vjesnik*, Knj. XXXIX, Zagreb, 1930/1931.
- Šidak, Jaroslav, Bosanski rukopisi u Gosudarstvenoj publicnoj biblioteci u Lenjingradu, *Slovo*, sv. 17, Zagreb, 1966, str. 113–125.
- Turbić-Hadžagić, Amira, *Bosanični pravni tekstovi u srednjovjekovnoj Bosni*, JU Javna biblioteka „Alija Isaković“, Gradačac, 2011, str. 267.
- Turbić-Hadžagić, Amira, Jezične osobitosti bosaničnih pravnih dokumenata iz 15. stoljeća pisanih u „Sutisci“, *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Stoljeća Kraljeve Sutjeske*, Kraljeva Sutjeska, Sarajevo, 2010, str. 33–50.
- Turbić-Hadžagić, Amira, Razvoj poluglasa u nekim bosansko-humskim poveljama, *Bosanski jezik. Časopis za kulturu bosanskoga književnog jezika*, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla, 2010, str. 117–124.
- Vuković, Jovan, Glas jat u istorijskom razvitku i u savremenom srpskohrvatskom jeziku, *Radovi, Knj. XLI, Odjeljenje društvenih nauka*, Sarajevo, 1971, str. 89–133.
- Vuković, Jovan, *Istorija srpskohrvatskog jezika. Uvod i fonetika*, Beograd, 1974.

Amira TURBIĆ-HADŽAGIĆ

PHONETIC-PHONOLOGICAL CHARACTERISTICS OF LEGAL DOCUMENTS FROM THE XIII CENTURY

The paper analyzes phonetic-phonological characteristics of medieval legal documents created in the thirteenth century, which are kept in the State Archives in Dubrovnik today. The phonetic analysis has shown: presence of semi-vowels in accordance with the norm of the Old Slavonic language: *нѣ, сѣ, д(ѣ)нѣ, ѡ(тѣ)сѣ, конѣсѣ*; vocalization of the semi-vowel in accordance with the norm of the Old Bosnian language: *na, sa, danѣ, bosanѣskih*, and the elision of the semi-vowel: *vsī, ѡd*; preservation of *Jat* as a graphical morpheme in accordance with the Old Slavonic norm: *anѣdrѣi, vsѣmi, vsѣi, ѡbѣkinѣ, vѣki, starѣ, moѣ*, and reflection of *Jat* into: *e* and *i* in accordance with the Old Bosnian norm: *veruje, večѣni, pridu*.

Key words: *legal Bosnian Cyrillic documents, phonetics, phonology, Old Slavonic language, Old Bosnian language*